Vertikály, horizontály, křižovatky

Průvodce krajinou

Tereza Knotová

Tereza Knotová: *Vertikály, horizontály, křižovatky. Průvodce krajinou*

Kniha vychází s podporou Ministerstva kultury České republiky

Copyright © Tereza Knotová, 2022

ISBN 978-80-7511-711-3
ISBN 978-80-7511-712-0 (epub)
ISBN 978-80-7511-713-7 (pdf)

Vojtovi

Otáčel jsem ji dokola sem a tam
Hledal jsem sever
Ale více mě zajímal jih

(Josef Kroutvor: *Zlatý pruh*)

Dešť. Hospoda. Výhled na hrad, město a krajinu od západu k východu. Vltava.

(Karel Hynek Mácha: *Deník na cestě do Itálie*)

Česká krajina tvoří pouze 0,053054552 % světové souše. Ale je tu 2 653 033 hektarů lesů, 2 200 přírodních rezervací a památek, 4 893 druhů rostlin, z toho 59 divoce rostoucích orchidejí, 38 500 kilometrů turistických značek, 382 různých ptačích druhů. Čtyři národní parky. 1 200 hektarů divokých pralesů. A 2 808 nádraží, přes která se do ní dá dojet.

(Z reklamního poutače umístěného ve vlaku na trase podél Sázavy)

1/ Vyrazit! Vyrazit na cestu! Vyrazit co nejdřív, nejlépe hned nebo alespoň zítra! Když se *„hlas polnice za zvlněným obzorem lesů v máji či hučení větru a šumot vod při jarním tání“*,[1] jednoduše volání dálek, začne ozývat příliš silně, je zkrátka nutné vyrazit. V pátek odpoledne nebo v sobotu ráno, to záleží na okolnostech, jsou nádraží velkých měst plná těch, kdo volání neodolali. A téměř nezáleží na tom, jestli čekají na vlak až téměř snový na trase Hamburg Altona – Budapešť Keleti, nebo na osobní zastavující v následujících hodinách ve všech stanicích a zastávkách. Někdy také stačí popojet jen o zastávku, o dvě dál. Hlavně vyrazit už, někam jet, *„za Prahu, na čundr, pod širák, aspoň na výlet, aspoň na odpolední procházku někde za sídlišti, nebo po Dívčích hradech, za Jinonice, na Točnou a přes Cholupice, na Kozí hřbety za Suchdolem a na Levý Hradec – všecko, co se dá stihnout do večera“*.[2] Karel Hynek Mácha se ptá svého bratra: *„Jak se Ti líbí chodit po světě? – Není-li to lepší, něco vidět nežli sedět doma a přitom přece dosti zkusit a nevidět nic?“*[3] Existenciální nutkání, které Mácha vyjádřil tak cudně, byť naléhavě, se pro mnohé stává fatálním a nedá se s tím dělat nic. Tak to charakterizoval i Rufus, ve svém životním vyprávění v knize Martina Ryšavého: *„Já jsem tulák a to je můj osud.“*[4] *„Chůze je jednou z nejradostnějších věcí na světě, při této činnosti je člověk svobodný,“*[5] píše zase spisovatel Josef Kroutvor. *„Pamatuješ na loď Fram / a na Nansena, Amundsene? / Tehdy jsi stál na molu sám / a smutně díval se jak proud loď žene, / jak Fram v dál za polárkou pluje / než kolem ní se sevře led / A odvleče ji do polární sluje. / Tehdy jsi prvně zahořel. Ne naposled.“*[6]

Vyrazit tedy na cestu, vyjít ven. Jenomže proč? Co člověk na cestě hledá, co si slibuje od podniku, který si vzal do hlavy, co očekává, že najde? Bez toho nutkání se zdá, že nemůže najít nic. To, co na cestě vidí Mácha a z čeho mu okamžitě vyšlehne plamen citu a inspirace, nestojí jeho bratru Michalovi za zvednutí očí, za půl míle navíc. Dobrodružství, které se zdálo kynout z daleka, se se zkracující vzdáleností mezi ním a námi smršťuje a ztrácí tak, že nezbývá než nepohodlí a nuda známá z domova. Cestovatelé vyrážející na širé moře cestou viděli

1 Alexej Pludek: *Ten tajuplný hlas*, s. 5.
2 Alexej Pludek: *Ten tajuplný hlas*, s. 5.
3 Karel Hynek Mácha: *Dopisy*, s. 356.
4 Martin Ryšavý: *Lesní chodci*, s. 13.
5 Josef Kroutvor: *Klobouk, kniha a hůl*, s. 14.
6 Josef Hons: *Básně*, s. 105.

bezpočet hvězd a vln, i zrádných úskalí, a přes spoušť krutých ran, jež nepředvídali, nejednou jako zde nudou zívali.[7] A svět se od té doby ještě zmenšil. Nebo ne? Podařilo by se jim najít nebo potkat dobrodružství, která původně hledali, kdyby uměli číst správně v mapách a měli správné průvodce? Kdyby uměli číst krajinu? Kdyby lépe věděli, co vlastně dělají? Co vlastně v krajině hledáme?

Oldřich Prefát z Vlkanova píše v úvodu své *Cesty z Prahy do Benátek*: „*Neb to vídáme, že nad ty, kteří ustavičně doma leží, nic nebývá horšího a zhovadilějšího, proto, že ti neokusivše bídy a psoty, ničemuž naprosto nerozumějí, a k ničemuž také potřebnému přimlouvati se neumějí.* [...] *nad člověka neumělého, nevycvičeného a doma váleného nic nemůže býti horšího.*“[8] A Jakub Deml vypráví o jedné noční cestě, kterou podnikl se svým Mistrem a na které oba nesčetněkrát málem zahynuli. Přestože chodili celou noc tam a zpátky po známé louce, nemohli trefit les, který stál před nimi. Kolem ale zuřila vánice a nikde neviděli ani světýlko, ani pes nezaštěkal. Nakonec však přece jen dorazili k příteli. Deml se ptal svého Mistra, proč nemohli vyrazit ráno, že by šli za světla a cesta by se jim lépe hledala. Mistr mu odpověděl: „*To bychom tam přišli jako jiní lidé! Nic by se nestalo.*“ A toto nic, nebo tedy toto něco je právě tím zásadním. „*Vyjít ze sebe a dávat jiným příležitost, aby také vyšli ze sebe. Aby procitli. Aby vyšli ze stop, které podle hlasatele této doby nikam nevedou. Dlužno někam jít. Jest třeba rychle vstát a jíti.* [...] *Nyní je* čas *příhodný, zrovna nyní je doba spásy!*“[9] Teprve nepohodlí a nebezpečí totiž může vést k tomu, že člověk vyjde ze sebe.

2/ Prefát i Deml zdůrazňují přede vším ostatním právě fyzický aspekt; nejde jen o život ohrožující nepohodu a překonávání smrtících překážek, nejde jen o přežití. Stačí unavené a zemdlené tělo, které odmítá jít dál, žízeň a hlad, komáři. To všechno může vést k tomu, že člověk vyjde ze sebe. Ačkoli se ve dvacátém prvním století možná zdá, že není nutné o tělesných stránkách putování mluvit, jako by stačila pouhá duchovní a spirituální snaha, přesto se ukazuje, že hledání cíle, ať už je jakýkoli, stěžuje, a musí nutně stěžovat, tíha značně fyzická. To si uvědomovaly už dávné předbiblické národy[10] a biblická civilizace to shrnula

7 Baudelairovy cestovatele z básně připomíná i Claudio Magris ve svém *Dunaji*.

8 Oldřich Prefát z Vlkanova: *Cesta z Prahy do Benátek, a odtud potom po moři až do Palestiny, to jest do krajiny někdy židovské, země Svaté, do města Jerusalema k Božímu hrobu*, s. 26.

9 Jakub Deml: *Pout na Svatou Horu*, s. 63.

10 Gilgamešův zapovězený spánek, překonání tělesnosti jako možnost stát se součástí božského.

do jednoduchého požadavku cesty, poutě, zkrátka aktivního hledačství a účasti jako jediného přístupu ke spáse.[11]

Tak tou krajinou tedy prochází… poutník, tulák, cestovatel, tramp, turista, nebo kdo vlastně?

Z etymologického slovníku vyplývá, že pouť mohla předcházet cestu. Slovo pouť označovalo původně chůzi přes moře, přes močály, přes nehostinnou oblast, pustinu, zatímco cesta znamená chůzi již vyčištěnou, prostou překážek.[12] Slovo pouť má ale stejný základ jako latinské pons, slovo pro most, jako by šlo především o to, se v okolním marasmu nenamočit, nenechat se jím vtáhnout a pohltit. Komenského Poutník se vydává do světa, aby poznal, které povolání pro něj bude nejlepší, na konci své pouti se však rozčiluje: *„Nic-liž pak na tom bídném světě potěšeného nenajdu? Však pak při všem všudy kvaltování a tesknosti plno.“*[13] Poutník sice chtěl vidět všechno, nenašel ale nic, co by ho upokojilo, svět se podobá labyrintu v jeho negativní stránce, *„ukazuje na lidský život, který je všude tak spletitý a plný nepřekonatelných nesnází, že nikdo ze smrtelníků* […] *není s to se z nich vymanit.* […] *A král veškerenstva, aby nás potrestal, nám tento svět pro nás stvořený, divadlo své moudrosti, proměnil v labyrint. Do něho jsme všichni byli uvedeni a bloudíme bez konce.“*[14] Labyrint sice zahrnuje do sebe celek světa, takže se Poutník ve své touze po zevrubném poznání světa podobá Faustovi,[15] na rozdíl od něj však nepotkává na světě nikoho a nic, čím by se nechal vtáhnout zpátky do světa lidí, a svůj lusthaus nachází na Boží pokyn až v *„domu srdce svého,“*[16] čili mimo svět. Navíc tento ráj nachází bez souvislosti se světem, labyrintem, kterým prošel, nic z toho, co poznal, mu ráj nepřiblížilo, ani jinak nenaznačilo. Průchod světem vypadá sice nezbytně, ale zároveň jaksi postradatelně, protože na konci z něho nezbývá nic, s rájem nemá žádnou souvislost. A Jakub Deml k tomu dodává: *„pout není jen cesta. Také se neřekne: Teď půjdeme, a jde se. Taková věc se připravuje v duši.* […] *Víme, kam jdeme, proto hned na začátku všechno přijímáme: Staniž se mi!“*[17] Cesta k vytčenému cíli musí vést světem, ale ten zůstává spíše zkouškou, kterou prošel ten, kdo se nenechal světem zlákat na scestí.

11 Abramovo nech všechno a jdi, přes slib Boží v desateru Já jsem tě vyvedl z domu otroctví, až po Ježíšovo rozdej všechno, co máš, a následuj mě.

12 *Stručný etymologický slovník*.

13 Jan Amos Komenský: *Labyrint světa a ráj srdce*, s. 112.

14 Jan Amos Komenský: *Jedno nezbytné. Unum necessarium*, s. 30.

15 Jan Skutil: *Komenského autostylizovaný Poutník „homo faber“ jako jeden z prvých českých literárních typů a jeho světový filozofický názor*.

16 Jan Amos Komenský: *Labyrint světa a ráj srdce*, s. 136.

17 Jakub Deml: *Pout na Svatou Horu*, s. 5.

Jiného poutníka vypravil Mácha. Ten se vydává, aby našel *„ráj snů svých v světě tomto,“*[18] veškerá krajina se mu ale vší svou silou snaží v pouti zabránit, vichřice duje mocně proti němu, jako by mu chtěla zamezit v postupu, zatímco v údolí rozkošně kvetou stromy. Ani to ale poutníka od jeho cíle neodradí. Vertikála Sněžky ještě zdůrazněná gotickým slohem chrámu sice slibuje prolnutí úrovní a přesáhnutí toho, co je dáno, poutníkovi je ale zapovězená a pro svoji touhu dozvědět se něco, co mu nenáleží, co není z jeho sféry, musí zahynout, podléhá a tone (doslova).[19] Máchův poutník bude ale vždy přitahován k vertikále před sebou a nic, čím prochází, černá tma kolem, ani povalené lebky nebo kosti lidské, o které klopýtá,[20] ho nezastaví, nic z toho, o co klopýtá, jej nezajímá. Proto se romantický poutník Mácha vyobrazený zády k divákovi ubírá směrem k zapadajícímu slunci a nezajímá ho nic, co zůstává za ním, pouze to nadpozemské, byť zapadající, přesto stále výrazně vertikální slunce. *„Dle toho, jak vysoko kdo vzlétl, paprsek sluneční ho oslní a veliká je závrať člověka,“*[21] dodává k tomu Josef Váchal.

Poutník se svým upnutím k cíli snadno přetavuje v turistu naší doby. *„Na pouť chodívá a jezdívá každoročně tisíce lidu ze všech stavů. Chudí putují na místa posvátná, bohatí na místa rozkošná (do lázní). Obojí z rozličných ohledů: první buď z lásky k Bohu a k uctění svatých, druzí buď za příčinou tělesných neduhů a churavostí.“*[22] Například na hradě Bezdězu, který dostali od císaře, postavili montserratští benediktýni klášter Panny Marie Montserratské a učinili z něj významné poutní místo. Zdeněk Kalista odhaduje, že v letech 1714–1726 navštívilo bezdězský klášter více než čtvrt milionů poutníků.[23] Máchovi poutníci sice směřují k věčnosti, ale Mácha turista vyráží, kam se jenom dá.

„Když vlak zastavil, bylo vidět, že je nabitý, cestující stáli na chodbičkách, stažená okénka byla tak plná lidí, že viseli rukama z okének, až za chvíli se vydraly z vagonu dvě konduktérky, cestující z libeňského nádraží nastupovali, vdouvali se, tlačili se, z celého vlaku bylo slyšet volání, postupte si do kupátek! [...] *Ale cestující jeli na výlet, měli před sebou krásný den, celý vagón byl plný veselého volání, poznámek, výkřiků, všechen ten vagón byl nabitý barevnými košilemi, tričky, kabelkami, taškami.* [...] *A když vlak*

18 Karel Hynek Mácha: *Pouť krkonošská*, s. 107.

19 Stejný motiv ostatně známe i z Máchova Máje: žalářník, který poslouchá u dveří v noci před popravou, se už nikdy neusměje, což je skoro totéž. Transcendentno je u Máchy běžnému člověku nepřístupné.

20 Karel Hynek Mácha: *Dílo II*, s. 107.

21 Josef Váchal: *Šumava umírající a romantická*, s. 19.

22 Josef Myslimír Ludvík: *Myslimír po horách krkonošských putující*, s. 7.

23 Zdeněk Kalista: *Cesta po českých hradech a zámcích aneb Mezi tím, co je, a tím, co není*, s. 105.

zastavil, vyhrnuli se cestující, podávali si oknem děti a zavazadla, i z toilety se opatrně vzdálila ta noha v žínskách."[24]

Cíl, možná vznešený, představuje věčnost samu o sobě. Jenomže věčnost není, nemusí být, přinejmenším v Máchově případě, ničím pozitivním. Věčnost znamená bezdílnost, nečasovost, amorfní hmotu, která nemá ani obsah, ani formu. „*Bohové jsou jen bohapustí spřadači lidských příběhů. Jen z dlouhé chvíle a prázdného rozmaru vymýšlejí nám životní příběhy a zaplétají nás do nich, aniž sami mohou prožít jediný z nich. Za prožitý příběh se totiž platí smrtí, ale za nesmrtelnost se zas platí vyprahlou prázdnotou, v níž neexistují předměty, ale jen nepřetržitá hra dojmů, svět bez paměti, bez času.*"[25] Oproti tomu okolní krajina sama o sobě představuje okamžikovost, žití jen přítomností. Přítomnost oddělená od věčnosti, stejně jako věčnost nepřihlížející k okamžiku nemůže přinést než nicotu. Teprve spolu, v rozporu, který setkávání obou časovostí přináší, vzniká člověk.[26] Také ale se dosažením cíle ničeho nedosahuje, protože jím může teprve vše začínat, svévolně nastavený vrací se zpátky jako bumerang, nejzazší bod se proměňuje v pouhý průchod jinam a dál, stává se přerodem. Cestovatel Viktor Faktor tvrdí, že poutní cesta má cíl pouze imaginární, „*a dovedně předstírá, že vede jinam než k vlastnímu nitru. Všechny cesty jsou takové, ale tahle nejvíc.*"[27] Pak je ale potřeba sejít z cesty, „*neboť příkop je vždycky tak trochu příměrem světa a života*".[28]

A u tohoto příkopu sedí kulhavý poutník Josefa Čapka. Ač poutník, nespojuje ho Čapek s meditací. To že kulhá, zdůrazňuje tělesný rozměr cesty: poutník se nemůže cele oddat cíli, sledovat pouze jej, jeho postižení, ať už trvalé nebo dočasné, ať už dané od narození nebo získané časem, jedno zda se jedná o nemoc nebo důsledek dobrodružných epizod bývalého života, nutí ho zastavovat se, odpočívat, a aby nepřekážel ostatním, uklízí se stranou. A najednou mu umožňuje jeho tělesná nedostatečnost a omezenost něco doopravdy zažít. Aby si odpočinul, musí chtě nechtě do světa okolo sebe zabřednout, sednout si na zem, do prachu u cesty. Z pouti se rázem stává cesta „*a cesta může znamenati různá setkání. Jeho dobrodružstvími je to, co na silnici* života *potkal,*"[29] setkání, ale ne činy. Setkání, zastávky, ale ne cíl: „*A kamže? Skoro by se řeklo, že spíše je to zase tam, odkud jsem vyšel: do včerejška, do loňska, do daleké mladosti či do dalekých dnů, které přijdou, až budu starým mužem, do krásné knihy, kterou jsem kdysi četl, do veršů, které budu čísti*

24 Bohumil Hrabal: *Svatby v domě: (dívčí románek)*, s. 144.
25 Jiří Kratochvil: *Truchlivý Bůh*, s. 111.
26 Jan Patočka: *Čas, věčnost a časovost v Máchově díle*, s. 208.
27 Viktor Faktor: *Pěší pouť do Říma*, s. 167.
28 Josef Čapek: *Kulhavý poutník*, s. 213.
29 Josef Čapek: *Kulhavý poutník*, s. 221.

snad za měsíc, snad za deset let, nebo snad nikdy.“[30] Roztříštěnost a neuzavřenost takové cesty je důsledkem životního nepokoje autora, který není neznámým dalším poutníkům/hledačům (a Čapek tak předjímá silný literární proud 20. století částečně, ale nejen, ovlivněný i východní spiritualitou). Není Čapkův poutník spíše pocestným? Je to pocestný. Je tím, kdo je (nikoli nutně jde) po cestě.

Pocestní a cestovatelé. Etymologický slovník nás poučuje, že přepona -ova- znamená vznik slovesa z podstatného jména. Nejdříve tu je cesta a teprve potom pohyb po ní. Cesta sama vytváří toho, kdo po ní má jít. Nezáleží na tom, co bylo původním cílem cesty, jako by cesta sama proměňovala, přizpůsobovala a přetvářela každého, kdo na ni jednou vstoupí. „*Druhého večera zůstanou tři čtvereční metry kajuty jen skladištěm zavazadel. Přikrývku pod paži a ven, na palubu poprášenou stříbrem měsíce. Ani nevíš, jak z tebe najednou odpadla skořápka všední lopoty, úzkost z nemilosrdných hodin a z čísel v kalendáři. Všechny smysly tě plní radostným chvěním. Vždyť prožíváš noc, o jaké jsi léta snil, nádhernou tropickou noc na Pacifiku.*“[31] Může se zdát, že ten, kdo se vydává na cestu, má už nějaké očekávání, nějaké srovnání toho, co bude, s tím, co zná. „*Náš pan učitel říká, že jinde ve světě jsou mrakodrapy. Tak jsme chtěli vědět, jestli má pravdu,*“[32] vysvětlují svou přítomnost dva černí pasažéři na lodi Marco Polo. Martin Kabátník se vydává na cestu do Jeruzaléma v době, kdy vědomosti o okolním světě znamenaly spíš zvěsti než informace, přesto se ale podivuje nanejvýš nad tím, že mají mlýny špatné a až za městem, ale když dorazí do Antiochie, města na rozmezí Evropy a Asie, konstatuje nanejvýš, že hrad je podobný Tovačovu. „*V Jeruzalémě jsem byl tři neděle a ohledal jsem všecky věci, kterých jsem mohl dojíti,*“[33] konstatuje Kabátník. Aby ale viděl opravdu všechno, čeho mohl dojíti, zůstává Kabátník několik dní u bosáků, kteří ho provedou vším, co je v Jeruzalémě možné vidět. Teprve teď Kabátník poznává, že není potřeba vidět shodu, ale vidět rozdíl. „*V leccems se Panama podobá Egyptu* [...] *Panama nemá pouště. Má zato moře – a americkou ochranu.*“[34] Nebo i shodu, ale tam, kde není zřejmá. To totiž znamená ten příkop u cesty, jeho různá setkání. Přestože se Kabátníkův spis jmenuje Cesta do Jeruzaléma, končí lakonickým konstatováním, že se rozhodl pokračovat s kupci dále do Egypta. Na cestě zanechává postupně všechno, s neurčitou představou, že se se vším zase shledá cestou zpátky.

30 Josef Čapek: *Kulhavý poutník*, s. 223.
31 Jiří Hanzelka a Miroslav Zikmund: *Mezi dvěma oceány*, s. 11.
32 Jiří Hanzelka a Miroslav Zikmund: *Mezi dvěma oceány*, s. 16.
33 Martin Kabátník: *Cesta do Jerusalema*, s. 12.
34 Jiří Hanzelka a Miroslav Zikmund: *Mezi dvěma oceány*, s. 34.

Čím dál víc se posouváme směrem od cíle k pohybu samotnému. Pohyb per se, pro sebe, ono bytí na cestě, se vlastně stává téměř novým cílem, neustálý neklid, těkání z místa na místo dává vzniknout novému typu postavy, kterým je tulák.[35] „*Vítej, těkavý tuláku,*“[36] říká básník Křepelka, Jirásek zase říká „*těkař těkavý*“,[37] případně jeho anglický, ale v českých podmínkách hojně používaný blíženec tramp. „*Když do lesů padne noc, když se* šero *promění v tmu a objeví se první záblesk táborového ohně, pronikne tichem hřejivý tón kytary, spojí se několik akordů a nocí se nese trampská píseň. Někdy tesklivá, jindy veselá.* [...] *Trampové zpívají, protože po celotýdenním pobytu ve městě mohli odejít do lesů,* [...] *protože se cítí volní, nespoutaní, protože vedle nich bublá potok, dále hučí řeka, nad hlavou šumí les a u nohou plápolá oheň, šířící vůni dřeva a pryskyřice červených borovic.*“[38] A tuláctví, to je osud. „*Voják zvedl poklici a hodil ten kámen do polévky, co stála na plotně.* [...] *Polévka byla tenkrát vzácná věc, takového vývaru by byla škoda. Tak ho Eva přecedila, udělala novou zavářku a dala ho Rufusovi sníst. Teprve později pochopila,* že *ten kámen, co se v polévce vařil, byl bludný kámen a* že *se Rufus po tom kamenném vývaru stal nevyléčitelným, věčným tulákem.*“[39] Někdo, kdo ten osud nezná, očekává od tuláctví dobrodružství: velké, neopakovatelné, nikdy neslyšené, a pak bývá zklamán, přitom tuláctví, to není než „*dlouhá chůze, malá i velká nádraží, nacpané i volné autobusy a vlaky, studium jízdních řádů a příjemné utahání z těchto cest*“,[40] „*nic lepšího než po večerech koukat na měsíc*“.[41] Ale také „*šlapat po něčem, chodit, toulat se, těžký krok, toulka, pobuda, tulák*“, nejlépe asi „*chození do přírody*“.[42] Tuláctví je skutečně jakýmsi těkáním, nepotřebuje nic, aby mohlo být, „*pro ten svůj vysněný ideál opouštěli město namnoze s krajíčkem chleba a kouskem špeku, aby se vraceli s rozšířenýma očima*“,[43] „*nic,* [...] *pořádný tramp dovede se obejít vůbec bez zavazadel,* [...] *každé zavazadlo bude jen obtíží*“.[44] Ale, a to je jeden z paradoxů tuláctví, čím méně zavazadel tulák má, tím se cesta stává náročnější, se zavazadly by nedošel dál než do prvního hotelu.

Tím, jak se cesta stává důležitější než sám cíl nebo přímo bezcílnou, přibližuje se tulák kočovníkovi, tedy tomu, kdo je na cestě (jako) doma. Namísto cíle, kterému je podřízena cesta, se objevují body, které jsou dány trasou. Body, ke

35 Tulák vychází etymologicky ze slovesa těkat, těkat z místa na místo. *Stručný etymologický slovník*.

36 Bogdan Trojak: *Brněnské metro*, s. 67.

37 Alois Jirásek: *Divadelní hry*, s. 319.

38 Bob Hurikán: *Dějiny trampingu*, s. 201.

39 Martin Ryšavý: *Lesní chodci*, s. 13.

40 Martin Ryšavý: *Lesní chodci*, s. 75.

41 Martin Ryšavý: *Lesní chodci*, s. 80.

42 Bob Hurikán: *Dějiny trampingu*, s. 198.

43 Bob Hurikán: *Dějiny trampingu*, s. 14.

44 Zdeněk Matěj Kuděj: *Mezi dvěma oceány: dobrodružství Čecha v dálné cizině*, s. 12.

kterým se musí dojít, ale jen proto, aby se mohlo jít dál, které určují další cestu, ale zároveň jsou té cestě plně podstoupeny: místo s čistou vodou, místo k přespání, zastávka v případě deště atd. Tyto body vidí, a zná, ale jen, kdo je vidět umí, kdo jim rozumí. Poušť i les bývají popisovány stejnými slovy: *„žádná linie tam neodděluje nebe a zemi; neexistuje střední vzdálenost, perspektiva ani obrys, viditelnost je omezena; a přece je tam neobyčejně jemná topologie, která nespočívá v místech nebo objektech, nýbrž* [...] *v souborech vztahů (větry, vlnění sněhu nebo písku, zpěv písku nebo praskání ledu, taktilní kvality obojího); je to taktilní, nebo spíše haptický prostor, který je mnohem více zvukový než vizuální...“*[45]

A dále. Tulák už nejde (jen) po cestě. Naopak z cesty schází při první příležitosti, aby se vyhnul lidem, kteří o něm nic nevědí a vědět ani nemají, železničním zřízencům, výletníkům. Les, venkovská krajina a ostatně i městská krajina, hory, step. Cesta neubíhá, protože po ní tulák nejde, protože nejde někam, jenom někde, jeho pohyb není zachytitelný v síti dané cestami, ploty, hraničními kameny, tak se, a to je druhý paradox tuláctví, vlastně nehýbe. Jeho prostor se vyznačuje rysy, které se smazávají a přemisťují spolu s trasou.[46] Pro vnějšího pozorovatele jako by se stal nehybným. Stal se součástí světa. Dostáváme se tak k poslední kategorii chodců, tuláků, cestovatelů a poutníků, zkrátka těch, kdo bytují v krajině.

Cesty v intenzitě, také zdánlivě bezhybná a nehybná.[47] Mohlo by se zdát, že se za tím skrývá čistě duchovní cesta, meditace, protože tělesný rozměr tolik zdůrazňovaný tu najednou chybí, ale není tomu tak. Cesty v intenzitě neznamenají oproštění se od fyzické stránky a osvobození ducha, ale naopak nemožnost překážky naprosto určitého charakteru překonat, okamžik, kdy už není možné se z příkopu života zvednout, z bytí po cestě zůstala jen ta setkání, smysl pro krajinu, stesk po nedosažitelném obzoru, protože to zůstává. *„Hřbet odraný má jako starý rváč / a přec v něm zvučí píseň beze slov. / Tajemné listy! Dávný dětský pláč / k vám ukládal sny jako na hřbitov, / pout vysněnou a zase ztracenou, / Mys Dobré Naděje a svatý Grál; / tu touhu nikdy nevyplněnou / jen křišťál slzy pestře maloval.“*[48]

V jistém smyslu se všechno pořádné bytování v krajině odehrává v intenzitě. Zatímco ale jiným se obzory dálek otevírají, těmto „tulákům duše“ se krajina uzavírá, v důsledku pnutí mezi chtěním a možnostmi působí až příliš silně. Pokud člověk nežije zcela osamoceně nebo jako námořník, je tento stesk způsobem,

45 Gilles Deleuze a Félix Guattari: *Tisíc plošin*, s. 435.
46 Gilles Deleuze a Félix Guattari: *Tisíc plošin*, s. 434.
47 Gilles Deleuze a Félix Guattari: *Tisíc plošin*, s. 434.
48 Karel Mužík: *Básně*, s. 124.

jak odpovědět na výzvu skrytou v otevírajícím se prostoru, který ale zároveň zůstává podivně nepřístupný nebo uzavřený: odvrhnout všechna pouta, která ho vázala k totalitě sousedských vztahů, provést vězeňskou vzpouru, protože od určitého bodu se zavedený pořádek stává nejen pořádkem, ale vězením, které je vždy nesnesitelné.[49]

Alžběta Blumová přijíždí do městečka v pohraničí v horkém letním odpoledni: *„z vozu, který dokodrcal po kočičích hlavách doprostřed náměstí, vystoupila naposled po ostatních cestujících mladá žena v jednoduchých, ale drahých hedvábných šatech. Přestože ji stínil široký klobouk, na šíji a ve výstřihu rozepnutého živůtku se jí perlily kapičky potu a z nouze se ovívala malým kapesníkem. Cesta byla velmi únavná.* [...] *Bylo na první pohled vidět, že nebyla zdejší.“*[50] Alžběta se tu chce usadit a vzít si svého snoubence, který je uvězněn v místním pracovním táboře. Chce si ho vzít, aby ho mohla ještě jednou vidět, ale zároveň se tím o něj připravuje, protože *„neradi vyřizují takové věci, a tak radši udělají krátký proces“.*[51] A také udělají. Smrt snoubence, její poslední vztah v této zemi, ji teprve plně osvobozuje, a to hned v dvojím smyslu: jednak od posledních společenských vazeb, které ji pojily spíše s původním prostředím hlavního města než s malým městečkem (*„naházela na sebe, co zrovna našla po ruce, zapomínala paruku a vůbec už si nevzpomněla na učesání a často s každou botou jinou“*[52]), ale také tím ruší vazby se životem v zemi, kde život není možný; Alžběta se vydává hledat „místo k životu“, bloudí několik dní mezi poli a pohraničním lesem, než se jí podaří dostat se na pokraji vyčerpání zpátky do městečka, ze kterého uprchla, celou dobu se motá v kruzích, ztrácí orientaci, pokud se jí podaří usnout, pronásledují ji zlé noční můry, všechno proto, aby místo nového života za hranicí *„pocítila, že teď konečně je pravé odevzdání a láska, svezla se na zem, padla naznak a s podivným blaženým úsměvem usnula“.*[53] V jejím případě nejde o těch několik explicitních dní mezi oranicí a pastvinami, ale spíše o cestu, kterou musela podniknout implicitně – tedy sama v sobě a mimo sebe, v tom smyslu, o kterém Deleuze a Guattari tvrdí, že není překvapující, mluví-li se v souvislosti s nomádstvím o duchovních cestách. Není sama, kdo se po dlouhém (ve smyslu subjektivního vnímání, ne objektivního měření, z hlediska času) bloudění vrací s podivným blaženým úsměvem domů. Jedná se o pohyb de facto v kruhu, toulání projevuje svou podstatu, když se vrací na své původní místo, pouze stav duše se mění, jako by odchod vůbec nenastal, kromě tuláka si

49 László F. Földényi: *Melancholie*, s. 272.
50 Egon Bondy: *Máša a Běta*, s. 60.
51 Egon Bondy: *Máša a Běta*, s. 98.
52 Egon Bondy: *Máša a Běta*, s. 110.
53 Egon Bondy: *Máša a Běta*, s. 120.

ho nikdo nevšiml, jako by se pohyb sám uskutečnil pouze uvnitř něho samého. Cestu absolvoval tulák více ve vnitřním, vlastním světě, který i může mnohé sdílet s tím vnějším, který se ale vyznačuje tím, že je tulákovi imanentní, bytostně vlastní, a jeho obsazení, ovládnutí přináší jiné, spíše vnitřní možnosti, ne zcela jasně související se světem vnějším a obecným, znamená spíše vpád pomíjivosti a moci proměny.[54] Spíše pomíjivost než ničení, spíše čas než prostor. *„Kdo žije opuštěně a přitom by se rád tu a tam někam připojil, komu se vzhledem k proměnám denní doby, počasí, poměrů v zaměstnání a podobně zachce uvidět nějakou jedno jakou paži, jíž by se mohl zachytit – ten se dlouho neobejde bez okna do ulice. A je-li to s ním takové,* že *vůbec nic nehledá a přistupuje k oknu pouze jako unavený muž s očima přejíždějícíma sem tam mezi obecenstvem a oblohou a brání se a jen trochu zakloní hlavu, pak ho strhnou koně dole do sledu vozů a rámusu, a tím tedy konečně do lidské pospolitosti.“*[55]

3/ Poutník, pocestný, tulák a jiní. Ti všichni mají společnou naprosto zásadní vlastnost, tedy bytování v krajině. Tito všichni mají pro krajinu jiný, zvláštní smysl, to, co pro ostatní znamená hranici a uzavřenost, vnímají jako možnost nebo výzvu, v jistém smyslu to je zvláštní smysl pro naději. Procházejí jí a snaží se nějakým způsobem přečíst její smysl. Jako pozorovatelé stojí před krajinou plnou stop, konkrétních fyzických objektů i jazykových a zvukových [objektů], ale i absencí, a snaží se je pochopit, nějak je interpretovat. To je pro ně důležité, protože správné (a naopak i nesprávné) čtení je vede (nebo naopak svádí). Tyto stopy člověka krajinou provádějí, a tím mu umožňují se zorientovat podobně, jako by ho vedla mapa. Stopy přistupují k pozorovateli jako stopy někoho „jiného“, někoho „cizího“, jsou to známky života, který není jeho, a právě tato cizost nebo jinakost s sebou nese dynamiku a neustálý pohyb, narážení na toho druhého, které může být i konfliktní. Záleží ale právě na pozorovateli, jaké stopy se pro něj stanou relevantní, tj. takové, které si uvědomí, které vezme v potaz; krajina se může zdát prázdnou a nic neříkající, stejně jako oplývat svou výmluvností. Teprve ten, kdo si chce uvědomovat svou minulost, svou minulost má a tato minulost existuje pouze ve vztahu k dnešku. Stejně tak teprve pozorovatel ochotný jednotlivé stopy a vrstvy, do kterých se skládají, číst, je hledá – a nachází. A tyto stopy se vztahují pouze k určité cestě. Některé stopy jsou zřejmé, ale jiné je třeba jako stopy teprve rozpoznat. Protože ale stopy, které vidí, vnímá, jsou dílem mnohých rozprostřených po celé časové ose, a protože sám, coby pozorovatel

54 Gilles Deleuze a Félix Guattari: *Tisíc plošin*, s. 399.

55 Franz Kafka: *Povídky*, s. 35.

vnáší do krajiny před sebou vlastní dimenzi, ukazují mu mnoho různých rozměrů, a tak se mapa, kterou takto sestavuje, stává celkem složitou změtí čar a znamení, jimž není snadné porozumět.

Malý mlejnek na Pstružném potoce, necelých pět kilometrů po žluté na jednu stranu do Lipnice a necelých pět kilometrů po žluté na druhou stranu do Světlé, na tu samou stranu je to jen kousek k mrzkovickému mlýnu, který už leží na Sázavě. Oba mlýny postupně patřily Josefu Kolářovi a jejich vlastní příběh zrcadlí velké dějiny naší země. U Kolářů se často scházela různorodá společnost, Antonín Švehla, Jaroslav Hašek, Jaroslav Panuška, Zdeněk Matěj Kuděj i další, a děti se pak střídaly u klíčové dírky dveří do jídelny, protože jejich matka, přísná protestantka, jim zakazovala trávit čas s manželovými kumpány. Každý z těch, kdo se v prostorné mlýnské kuchyni potkávali, změnil tvář okolní krajiny, i když každý po svém. Mlýn měl kolem čtyřiceti zaměstnanců, a tak z blízkého Kochánova vedla vyšlapaná cesta, ale mlynář nechal postavit i úzkokolejnou vlečku jako spojnici s posázavskou dráhou a most. Panuška nedaleko maloval svůj dub, zato Haškova přítomnost v Lipnici se projevila spíše trpně, jeho stopu v kraji hledá mnohonásobně víc čtenářů Švejka, než kolik má to místo obyvatel. Jistým způsobem se ale do okolní krajiny promítlo nejvíce dílo Kuděje. V roce 1918 vyšla jeho kniha *Mezi dvěma oceány*, kde jako jeden z prvních používá v češtině anglicismus tramp, americké označení pro tuláka.[56] Jeho zásluhou se oba pojmy, tulák i tramp, zbavily, alespoň v očích části společnosti, pejorativního významu, který si s sebou dlouho nesly, když ještě znamenaly spíše pobudu, člověka, který se živil někdy žebrotou, někdy drobnými krádežemi a někdy příležitostnou prací a který neměl kde spočinout, a tedy těkal od místa k místu. Kuděj v české literatuře, stejně jako před ním Jack London, měl pro tuláky / trampy větší pochopení a svými texty vdechl jejich životům tolik potřebnou romantiku, která zlákala, s Kudějem i bez, množství dalších. Blízká Sázava se brzy stala jedním z hlavních trampských cílů. Během druhé světové války se mnozí trampové zapojili do odboje, a nejen pro dobrou znalost krajiny se stali někteří z nich důležitými nepřáteli okupační moci. Samotného Koláře odvezlo gestapo kvůli pomoci partyzánům k výslechu na konci poslední válečné zimy a vyvázl jen shodou šťastných náhod.

Aby byla pointa tohoto vyprávění zřejmější, připojím ještě jedno. V roce 1873 seděl na schodech svého domu farář L. B. Kašpar a pozoroval okolní přírodu. Jeho protestantská zbožnost naplňovala krajinu smyslem, boží dílo vzdávalo úctu svému stvořiteli a Kašpar, opírající se zády o dveře fary, složil píseň, jíž chtěl

56 Jan Krško: *Český tramping v časech formování a rozmachu*, s. 26.

vyjádřit svůj pocit i cit a která se dodnes často při evangelických bohoslužbách zpívá. *Hory, doly, stráně, nebesa i zem, zvučte ke cti Páně hlučným ohlasem.*[57] Fara i jednoduchý bílý kostel stojí uprostřed nevysokých, přesto ale opuštěných hor nad údolím řeky Chrudimky, stranou od hlavní silnice. Na rozdíl od úrodnějších oblastí se tu v poledne nerozléhá do kraje hlas zvonů.[58]

To, co se zde snažím popsat, je krajina a její smysl. Zdánlivě se do krajiny její smysl vnáší zvenčí, zdánlivě existuje nezávisle na komkoli jako jakási danost. Existuje svět sám o sobě, nezávislý na komkoli, ale krajina není pouhým jeho výsekem, znamená něco jiného. Její smysl je pevně svázán s pozicí toho, kdo krajinu pozoruje, ten dává smyslu východisko a směr, ten konkretizuje vybraný úsek. „*Fixuju obzor, na kterém se vyměňují / barvy, světla, stíny.*“[59] Jistě existuje i krajina mimo něj, která existuje sama o sobě, zkrátka tu je, úsek světa jsoucí sám o sobě, ale máme-li mluvit o krajině, máme-li o krajině vůbec začít mluvit, už v ten moment se stáváme jejími pozorovateli a tím i vnášíme smysl, který zde předtím nebyl. Pozorovatel tento smysl zaštiťuje svojí osobou, je s ním přímo a pevně svázán. „*Pochoduji a mé tempo je tempem tohoto chodníku, této ulice, této čtvrti. Právem jsem odpovědný za všechny rány na dveře, na desky stolů, za všechny přípitky, za milence v postelích, mezi lešením novostaveb, v tmavých ulicích přitisknuté ke zdem domů, na otomanech bordelů.*“[60] Krajina totiž není pouhou přírodou ve smyslu divoké, neobydlené části světa, nesouvisející s člověkem, která se rozkládá vedle něj, nebo spíše mimo něj. Na rozdíl od přírody, konkrétního kusu světa, ať už ho stvořil Bůh nebo vzniknul v důsledku fyzikálně-dějinných procesů, se na krajině podílí i člověk.

Etymologický původ[61] slovanského termínu ukazuje na okraj, vzdálenou končinu, krajinu jako pomezí, hranici, za níž už leží svět, kterému člověk nerozumí; známý svět určený, ohraničený horizontem pozorovatele, tedy krajinou, za níž už se svět převrací do neznáma, noří se do tmy chaosu. Všechny tyto pojmy se svou relativností vztahují právě k pozorovateli. Germánský termín pro krajinu (staroislandsky „landskapr“, německy „Landschaft“, anglicky „landscape“) označuje obdělanou půdu a latinský termín kromě krajiny („pagus, paganus,

57 Píseň 219 z Evangelického zpěvníku (Synodní rada ČCE, 1979), hudbu k písni složil v témže roce J. F. Primus.

58 Nejde o souvislost mezi úspěchem reformace a sociální otázkou, nebo alespoň ne tak jednoduše, ale spíše o množství sborů, jejich vzájemnou odloučenost, účast na politickém/sociálním životě národa apod.

59 Štěpán Nosek: *Penumbra*.

60 Franz Kafka: *Povídky*, s. 26.

61 *Stručný etymologický slovník*.

francouzsky „paysage“, italsky „paesaggio“) zároveň znamená i pohana, ve smyslu toho, ke komu ještě nedošlo městské náboženství jako civilizační prvek, nebo pejorativní označení pro hlupáka a nevzdělance.[62] Starogermánský i latinský pojem naznačuje určitou stupňovitost světa, ale ne neprostupnost, a svět se tak v obou případech dává člověku k dispozici cele. Slovanský výraz však naznačuje rozdělení na přístupnou, světskou část, zatímco za okrajem leží část nepřístupná, doslova zá-světní, tedy nedotknutelná, zapovězená, posvátná část světa. Tak je krajina hranicí mezi lidskou a božskou sférou, mezi známými věcmi a okrskem tajemství.

Pojmy okraj, vzdálená končina i pomezí a hranice odkazují k tomu, kdo krajinu pozoruje, a k jeho perspektivě, protože to vždy musí být okraj něčeho, a to něco se váže právě k pozorovateli, je to jeho hranice. Do veškeré krajiny jsou proto vtištěny i urputné, nevyhnutelné představy[63] toho, kdo krajinu pozoruje, jeho vzpomínky a sny a tyto představy tvoří úběžník krajinné perspektivy, nebo slovy básníka Jaroslava Durycha, *„to, o čem člověk nesní a co nevidí uvnitř v sobě, to nenajde v knihách, v muzeích a v krajině“.* [64] Jinými slovy pozorovatel krajinu utváří, a proto je to i on, kdo dává smysl a jakýsi řád tomu, co leží mezi ním a horizontem, tedy v krajině, kdo tomu dává určitou tvářnost a podobu. *„Do nekonečného ticha všudypřítomného řádu bytí zaznívá tedy vzrušený hlas řádu lidské svobody, života, ducha.“*[65] Tak se také, přestože se jedná o naprosto jedinečný prostor i čas určitého člověka, pozorovatel stává součástí něčeho, co ho převyšuje, podílí se na celkovém řádu světa.[66]

Jan Patočka[67] vnáší do pomyslného středu světa ohraničeného krajinou namísto pozorovatele jeho domov. Domov se vyznačuje jako známé a téměř nepřekvapující místo, na druhé straně od domova potom leží cizota/dálava. Škála mezi oběma krajnostmi se neproměňuje skokově, ale postupně se rozpouští jedna v druhé. Cizinu vymezuje jistá překvapivost nebo nepoznatelnost vůči domovu. Pozorovatel sám se tak může dostávat i na samou hranu poznatelného, protože měřítko obeznámenosti nastavuje krajině sám, ale ne sebou samým, nýbrž domovem. Dostává se totiž i na samou hranu kružnice, když nemusí být pouze jejím středem. To, že si domov nevleče s sebou, znamená možnost podvolit se,

62 Zdeněk Vašíček: *Osud krajiny, krajina osudu*, s. 12.
63 Simon Schama: *Krajina a paměť*, s. 16.
64 Jaroslav Durych: *Plížení Německem*, s. 9.
65 Václav Havel: *Dopisy Olze*, s. 298.
66 Moderní malířství, perspektiva, znejistění, chaos.
67 Jan Patočka: *Přirozený svět jako filosofický problém*.

podlehnout cizímu: není turistou, který i v daleké cizině bydlí ve stejném hotelu, jaký zná z domova, a jí jídla, která vyhovují jeho domácí chuti, ale spíš pozorovatelem jiného a neznámého v jeho jinakosti a nepodobnosti. To vyžaduje jistou otevřenost, ale odměnou může být nový, neobvyklý úhel pohledu přinášející jiné porozumění vztahům domova a tím i jiné, nové nebo pozměněné měřítko. Měřítko představuje řád světa, poměr jednotlivostí k celku i k sobě navzájem.

Toto měřítko, protože myšlené, i když ne nutně vědomě, se odehrává v jazyce a veškerý vztah člověka a světa se proto zakládá v jazyce, tvrdí Patočka. Pokaždé zabarvený, nuancovaný znovu ukazuje jazyk na osobní poměr k věcem, a tak pozorovatel vnáší do všeobjímajícího systému opět i sám sebe. Pohled na krajinu, její pozorování a vnášení zorného úhlu, úběžníku, měřítka představuje podíl na tvorbě řádu jsoucího světa. Zároveň o tomto řádu ale vypovídá. Není to pouze jazyková rovina, co úsek světa přetváří v krajinu, samozřejmě, ale jako taková předchází všemu dalšímu. Teprve ta umožňuje krajinu nějakým způsobem pochopit, najít její alespoň dílčí smysl, význam, dát jí nějaký řád. Pak teprve přichází na řadu určitý tvůrčí akt, který může mít různé podoby, ať už úzkokolejnou vlečku, chvalozpěv nebo hrdinný boj v posázavských lesích. Fyzické objekty sice utváří krajinu na první pohled mnohem viditelněji, ale i tyto objekty jsou součást naznačeného pořádku, stopa navazující na promýšlení krajiny, hledání jejího řádu.

Člověk zanechává v krajině různé stopy, různé druhy stop, a ty vypovídají technologií i rozsahem o účelu a pochopení jeho vztahu ke světu, jeho místa v tom řádu. Tak ukazují na metafyzickou povahu jeho bytí[68] ale nejen jeho samého, nýbrž i ostatních, kteří v té krajině žili, pracovali, ale i těch, kteří tou krajinou pouze procházeli, a dokonce i těch, kteří ji nikdy neviděli, pouze měli možnost do ní zasáhnout svou mocí, nejčastěji mocí úřední. Kdo krajinou prochází, kdo ji musí číst jako mapu, nečte pouze stopy těchto zásahů, protože stopy samy o sobě nevypoví nic. Musí je nechat promluvit jako artefakty, jako něco, co nevzniklo pouhým bezesmyslným kopírováním, „*jako šlépěj, důvod ontologického a noetického zneklidnění, v Čapkových povídkách, neboť stopu musí někdo – něco – zanechat.* [...] *Je to, jako by každá věc měla svůj příběh a jako by v ní tento příběh zanechal stopy. Tyto stopy, občas se nám jeví jako jizvy, umíme číst.*“[69]

Vrstvy, do kterých se seskupují různé stopy, jazykové, konkrétní fyzické objekty, ale např. i ve smyslu technologických postupů, vizuální i zvukové, na první pohled zřejmé i skryté očím nezasvěcenců, vznikají spojením přírody,

68 Ivan Dejmal: *Místem jakých svědectví a jakých očekávání bude krajina třetího tisíciletí.*

69 Josef Vojvodík: *Orientační běh Michaela Špirita (sedmnáct textů a jeden úvod k symetrickému výročí).*

vědy, techniky, ekonomie i ekologie, jednotlivých dějinných okamžiků i celých historických proudů, umění a literatury. Krajina je rozvrstvena do mnoha úrovní, každá vypovídá o něčem jiném, ale zároveň dohromady utváří jeden určitý prostor. Nová významová vrstva vzniká jako napětí mezi předem danou rozprostraněností a konkrétní zabydleností prostoru čili rozložením člověka v prostoru. A ona rozprostraněnost je dána všemi předešlými zabydlenostmi. Také vrstvy jsou spolu v neustálém napětí, ale navzdory tomuto napětí se stále znovu spojují do jednoho celku, aby daly vyniknout konkrétní a jedinečné zabydlenosti, která pak vůči ostatním vrstvám dostatečně zazáří, než pak kvůli nějaké další zase zapadne a splyne s nimi. Krajina vytváří pozadí pro konkrétní zápletku, ale stejně tak je i jejím paradoxním protějškem, který teprve umožňuje zápletce vzniknout.

Jednotlivé stopy v sobě nesou paměť, životy lidí, kteří krajinu obývali. Některé z nich jsou ve smyslu sdílení určitou pospolitostí, společností, nositeli širší, totiž kulturní paměti, těm ovšem nestačí pouhá existence. Jako součást kulturní paměti musejí jednotlivé stopy projít jednak uložením ve formě poetického zaznamenání události, jednak rituální, tedy opakovanou inscenací a především spolu-účastí celého společenství.[70] Tím se jednak konkrétní stopa udržuje jakožto součást kulturní paměti a jednak se tím udržuje vázanost společenství k určitému místu. Jenomže zůstává otázkou, nakolik zachovávají rituální inscenace v dnešní době svoji původní podobu a původní smysl, a nakolik účast lidí v sobě nese to důležité spolu-, které z nich dělá současníky události (byť inscenované) a nikoli pouhé diváky.

Zdá se jisté, že si doba obstarala novou paměť, zatímco jednotlivé starší rituály svůj původní smysl ztratily. Určitě ne všechny reprodukce (namísto inscenace) těchto rituálů o svůj smysl přišly zcela, jen ho nahradily jiným, aktuálnějším. Jiné ovšem zůstaly podobou i smyslem odpovídající starým rituálům a tím, víc než jiné, spojují dnešek s celou řadou jiných dní napříč minulostí i budoucností. Tvářnost krajiny mění svým způsobem obojí, každá z možných podob rituálu ukazuje na mnohem více vrstev, než se na první pohled zdá. Navíc na podkladě starých, již vyčerpaných rituálů mohou vznikat nové – ne ve smyslu nového čtení původního, ale ve smyslu zcela nového čtení stopy, která mezitím na sebe nabrala množství dalších významů a jejíž čtení tak rozšiřuje množství jejích rozměrů, ale s původním účelem nesouvisí, které původní pozadí pouze využívá jako záminku, základnu, ale k jeho původnímu významu se již nijak nevztahuje. Protože o tom, co z minulosti zůstane zachováno, se vždy rozhoduje v současnosti a nikdo ze současníků není pouhým „přenašečem zavazadel“ z minulosti

70 Jan Assmann: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*.